

PAULINA PERET-DRAŻEWSKA

*Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu*

SPOSTRZEGANIE PODOBIEŃSTW I ODREBNOŚCI NA LINII JA – RÓWIEŚNICY PRZEZ WSPÓŁCZESNĄ MŁODZIEŻ

ABSTRACT. Peret-Drażewska Paulina, *Spostrzeganie podobieństw i odrębności na linii ja – rówieśnicy przez współczesną młodzież* [Contemporary Youth Perception of Similarities and Differences in Self-Peer Relations]. *Studia Edukacyjne* nr 39, 2016, Poznań 2016, pp. 113-129. Adam Mickiewicz University Press. ISBN 978-83-232-3088-5. ISSN 1233-6688. DOI: 10.14746/se.2016.38.7

This article is devoted to theoretical considerations and research on the process of interpersonal comparison, which is based on the perception of similarity and distinction along the line I – other people, through the self – discovery which helps crystallize one’s own identity. The analysis refers to the youth category, as interpersonal comparisons are particularly intense in adolescence, when individuals are aware of their distinct shape of personal and social identity, making self-assessment on the basis of information about themselves whose source are other people. Research showed a positive image of students as shown to their peers; students confirmed the image of youth as an age group that sees itself as being valuable and having a number of socially desirable traits, a social group representing perspective the driving force of modern society. At the same time it revealed a tendency to emphasize the young people’s individuality and separateness against peers and the propensity for portraying themselves in a more favorable light as compared to evaluate their peers.

Key words: youth, interpersonal comparison, peers

Wstęp

Niniejszy artykuł¹ poświęcony jest rozważaniom teoretyczno-badawczym na temat procesu porównywania interpersonalnego, który polega na

---

¹ Zaprezentowane w niniejszym artykule rozważania teoretyczne oraz wyniki badań empirycznych stanowią fragment rozprawy doktorskiej: „Obraz współczesnej młodzieży postrzegany z perspektywy rówieśników”, napisanej przez autorkę pod kierunkiem prof. zw. dr

spostrzeganiu podobieństw oraz odrębności na linii ja – inni ludzie, dzięki czemu jednostka dokonuje samopoznania, przez co krystalizuje własną tożsamość. Podjęta analiza odnosi się do kategorii młodzieży, ponieważ porównywanie interpersonalne jest szczególnie intensywne w okresie adolescencji, kiedy jednostki świadome własnej odrębności kształtują tożsamość osobistą i społeczną², dokonując samooceny na podstawie informacji o sobie, których źródłem są inni ludzie. Przynależność do znaczącej grupy społecznej pełniącej rolę opiniotwórczą stanowi istotny komponent samopoznania. W okresie adolescencji następuje wzrost znaczenia grupy rówieśniczej, która daje możliwość eksploracji rzeczywistości, pełnienia nowych ról społecznych, a także uzyskiwania wiedzy o sobie³. Ze względu na niniejsze kwestie, analizy porównywania interpersonalnego współczesnej młodzieży dotyczyć będą spostrzegania podobieństw i odrębności „ja” w ustosunkowaniu do grupy rówieśników. W artykule ukazane zostały analizy teoretyczne, jak również wyniki i wnioski z badań empirycznych na temat spostrzegania przez współczesną młodzież podobieństw i odrębności na linii ja – rówieśnicy.

Porównanie interpersonalne jako element spostrzegania siebie

Porównanie własnej osoby z innymi uczestnikami życia społecznego powiązane jest z subiektywnym aspektem poczucia tożsamości ze względu na fakt, iż jednostka postrzega siebie na podstawie informacji dotyczących tego, jak widzą ją inni, jak również wynikających z ciągłej analizy własnego wizerunku w odniesieniu do grupy społecznej. Tego typu sądy noszą w psychologii społecznej miano „ja odzwierciedlonego”⁴. Porównywanie interpersonalne jest zasadne w przypadku konfrontacji własnego „ja” z grupą, której jest się członkiem, a więc osób podobnych pod względem etapu rozwojowego, warunków egzystencji oraz pewnego rodzaju wspólnoty pokoleniowej.

---

hab. Agnieszki Cybal-Michalskiej w 2013 roku. Skrócona wersja rozprawy doktorskiej została opublikowana: P. Peret-Drażewska, *Współczesna młodzież postrzegana z perspektywy rówieśników. Studium teoretyczno-empiryczne*, Poznań 2014.

² Patrz: A. Bikont, *Tożsamość społeczna – teorie, hipotezy, znaki zapytania*, [w:] *Studia nad spostrzeganiem relacji ja-inni: tożsamość, indywidualizacja, przynależność*, red. M. Jarymowicz, Wrocław 1988, s. 29.

³ M. Jarymowicz, *W stronę indywidualnej podmiotowości i zbliżeń z innymi: podmiotowe postawy społecznych identyfikacji*, [w:] *Poza egocentryczną perspektywą widzenia siebie i świata*, red. M. Jarymowicz, Warszawa 1994, s. 11-36.

⁴ Patrz: E. Aronson, T.D. Wilson, R.M. Akert, *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, Poznań 1997, s. 173-213.

Człowiek jako istota społeczna partycypująca w szerszym wymiarze społeczno-kulturowym dokonuje procesu spostrzegania siebie poprzez ustosunkowanie się do pozostałych współuczestników kultury, którzy stanowią niejako widzialny symbol przekazujący informację zwrotną na temat własnej osoby. Odbieranie z otoczenia społecznego sygnałów o sobie dokonuje się za pomocą systemu porównań ja – inni. Ta teza stanowi podstawowe założenie teorii porównywania społecznego Festingera⁵, w myśl której porównywanie własnej osoby z innymi ludźmi stanowi podstawę poznania własnego „ja”. Wybór grupy odniesienia wskazuje również na istotność dla jednostek danych wartości, które stanowią atrybut owej wybranej grupy odniesienia. Ten aspekt porównania interpersonalnego jest szczególnie istotny dla podtrzymania poczucia własnej wartości oraz wskazania na odrębność pomiędzy „ja” a inni, podkreślając w ten sposób indywidualizm jednostki.

Porównywanie interpersonalne polega na ukazywaniu odrębności oraz podobieństw pomiędzy obiektami porównań. Punktem wyjściowym do podjęcia tego procesu jest świadomość odrębności „ja” wśród innych członków otoczenia społecznego. Należy zwrócić uwagę na fakt, iż ocena podobieństw i różnic nie stanowi odzwierciedlenia faktycznego stanu rzeczy, a odnosi się jedynie do probabilistycznego obrazu siebie, który nie musi być kompatybilny z rzeczywistością.

Atrakcyjność spostrzegania podobieństw na linii ja – inni ludzie

W psychologii społecznej przeważa teza mówiąca o atrakcyjności podobieństwa na linii ja – inni ze względu na uzyskanie w ten sposób dowodów na słuszność swoich poglądów i zachowań, co wzmacnia poczucie własnej wartości⁶. Dokonując porównań z osobami podobnymi, podmiot uzyskuje możliwość wglądu we własne „ja realne”. Tendencja ta pozwala na otrzymanie informacji dotyczących własnej osoby, co sprawia, iż zminimalizowana zostaje niepewność sądów o sobie samym. Zatem, własne samooceny stają się niejako pewniejsze.

Kolejnym czynnikiem wpływającym na większą atrakcyjność poszukiwań, porównań z osobami podobnymi jest możliwość podejmowania działań na podstawie obserwacji osób podobnych. Świadomość obecności osób

---

⁵ Podaję za: M. Jarymowicz, *Spostrzeganie samego siebie: porównywanie „ja – inni”*, [w:] *Psychologia spostrzegania społecznego*, red. M. Lewicka, Warszawa 1985, s. 227-229.

⁶ Tamże, s. 236-237.

o zbliżonych właściwościach sprawia, iż wzrasta stopień słuszności prezentowanych opinii czy zachowań, co jest zgodne z zasadą społecznego dowodu słuszności opisaną przez Roberta Cialdiniego⁷.

Następny czynnik świadczący o atrakcyjności podobieństwa ja – inni odnosi się do potrzeby utożsamiania się z grupą społeczną, co zawsze wiąże się z właściwościami wskazującymi na podobieństwo międzyjednostkowe. To podobieństwo wskazuje na fakt przynależności do danej grupy społecznej. Jednostka unika wówczas poczucia lęku i zakłóceń w funkcjonowaniu społecznym, które stanowią zagrożenie w sytuacji świadomości odrębności od członków grupy społecznej, w której partycypuje.

Kolejnym czynnikiem wskazującym na atrakcyjność podobieństwa ja – inni jest tendencja do efektywniejszej komunikacji interpersonalnej wśród osób cechujących się zbliżonymi właściwościami w przebiegu procesu społecznego porównywania. Obydwa zjawiska oddziałują na siebie wzajemnie, na zasadzie dwukierunkowego wpływu. Umiejętności sprawnej komunikacji wzmacniają tendencję do poszukiwania podobieństwa wśród ludzi. Jednakże, świadomość podobieństwa interpersonalnego sprawia, iż dostosowujemy reguły komunikacji do specyfiki odbiorcy, co czyni komunikację efektywną. Poszukiwanie podobieństwa z konkretnymi osobami może stanowić źródło informacji na temat wartości i ideałów istotnych dla podmiotu-osoby z którymi się upodobniamy, stanowiąc ucieleśnienie cech, do posiadania których aspirujemy.

Tendencja do poszukiwania podobieństwa w procesie porównywania ja – inni wynika również z potrzeby uznania społecznego i akceptacji ze strony otaczającej rzeczywistości społeczno-kulturowej. Istotność podkreślania podobieństwa interpersonalnego uwidacznia się poprzez wielość procesów, które wiążą się tylko z sytuacją zaznaczania atrakcyjności podobieństwa ja – inni. Przykładem tego typu sytuacji jest zjawisko odnoszenia się do nieporównywalności (a nie do odrębności) w kontekście sytuacyjnym, który nie pozwala na odnalezienie cech świadczących o podobieństwie.

Tendencja do poszukiwania odrębności na linii ja – inni ludzie

Na przeciwległym biegunie leży tendencja do poszukiwania odrębności na linii ja – inni. Atrakcyjność odrębności ja – inni wynika z chęci odróżnienia swojego „ja indywidualnego” od „ja społecznego”, co ma wskazywać na

---

⁷ Zasada wywierania wpływu na ludzi mówiąca o tym, iż ludzie podejmują decyzje zgodne z tym co robią inni. Patrz: R. Cialdini, *Wywieranie wpływu na ludzi*, Gdańsk 1996.

niepowtarzalność właściwości jednostki. Wzmacnia to poczucie własnej wartości, zatem szczególnego znaczenia nabiera konieczność uświadomienia sobie faktu „kim nie jestem”. Świadomość ta sprawia, iż jednostka doznaje poczucia odrębności oraz niepowtarzalności.

Jednostki prezentujące wyrazisty rys psychologiczny, odmienny od przytłaczającej większości, traktowane są przez otoczenie społeczne jako osoby atrakcyjne, co również stanowi o potrzebie spostrzegania cech odrębnych w procesie porównywania interpersonalnego.

Kolejna teza mówiąca o atrakcyjności odrębności ja – inni dotyczy większej refleksji i ciekawości poznawczej na temat poglądów, które stają się istotniejsze ze względu na ich odmienność w otoczeniu społecznym. Opinie, które stają się kontrowersyjne ze względu na różnorodność ocen działają na podmiot motywacyjnie w wymiarze poznawczych dociekań. Poza tym wzrasta wartość własnych sądów w sytuacji świadomości ich odmienności w opinii innych.

Następnym czynnikiem skłaniającym jednostki do porównań właściwości odmiennych jest ciekawość poznawcza, która stanowi motor do uzyskania informacji na temat cech, które nie dotyczą podmiotu. Z racji owego statusu niedostępności stają się one atrakcyjne. Potrzeba porównywania się z obiektem reprezentującym właściwości odmienne wynika z chęci wyłonienia się dowodów świadczących o własnej wyższości nad obiektem porównywanym. Należy jednak mieć na uwadze, iż czynnik ten zależy od właściwości osobowościowych podmiotu porównującego. Osoby charakteryzujące się niską samooceną będą przejawiały tendencję do unikania porównań interpersonalnych z osobami niepodobnymi, ze względu na obawę niskiego wyniku swoich właściwości.

Kolejnym argumentem mówiącym o istotności odrębności na linii ja – inni jest większa atrakcyjność właściwości, które są odmienne, różnorodne w stosunku do prezentowanych osobiście postaw. Wyżej wymienione czynniki świadczące o atrakcyjności tendencji do poszukiwania odrębności ja – inni wskazują na duże znaczenie tego kierunku porównań interpersonalnych dla całości wymiaru spostrzegania siebie, którego źródło stanowi odwoływanie się do otoczenia społecznego.

Podobieństwo i odrębność jako dwie równoznaczne tendencje porównań na linii ja – inni

Na podstawie powyższych rozważań można stwierdzić, iż obie tendencje: zarówno do poszukiwania podobieństwa, jak też odrębności w przebie-

gu procesu porównywania interpersonalnego, odgrywają znaczącą rolę w spostrzeganiu siebie. Nie należy przeceniać jednego kierunku porównania interpersonalnego, bowiem obydwa stanowią źródło informacji o własnej osobie jako przedmiocie spostrzegania.

Wybór obiektu spostrzegania cechującego się właściwościami podobnymi lub odrębnymi zależy jest od kontekstu sytuacyjnego, stopnia poczucia własnej wartości, rodzaju informacji jakie chcemy uzyskać, posiadanego wcześniej obrazu obiektu spostrzeganego oraz własnej osoby, jak też wartości cech charakterystycznych przedmiotu spostrzeganego. Dlatego, obydwie tendencje pełnią istotną rolę w procesie spostrzegania siebie, który często podyktowany jest pragnieniem znalezienia dowodów świadczących o wyższości nad innymi. Z tego powodu jednostki przejawiają również tendencję do porównywania się z osobami nieco lepszymi od nas, aby okazało się, że są w stanie im dorównać. Równoczesna atrakcyjność odrębności i podobieństwa ja - inni zgodna jest z podstawową ludzką sprzecznością, która mówi o jednoczesnej tendencji do bycia jednakowym członkiem wspólnoty przy chęci odróżniania się od innych.

Biorąc pod uwagę niniejsze kwestie sformułowana została hipoteza optimum odrębności, która mówi, iż

optymalny jest pewien umiarkowany stopień odrębności - różny dla różnych osób w zależności od właściwości ich osobowości i antycypowanych oczekiwań własnej grupy (...). Można również przypuszczać, że ów stopień odrębności preferowany przez podmiot stanowi także istotny warunek optymalnego funkcjonowania społecznego⁸.

M. Jarymowicz argumentuje hipotezę optimum odrębności w następujący sposób:

zarówno skrajne podobieństwo, jak i skrajna odrębność „ja - inni” jest źródłem negatywnych napięć i tendencji do ich unikania. Skrajne podobieństwo - ze względu na kłopoty z orientacją co do specyfiki własnego „ja”: zatarcie granic między „ja” i „nie-ja” prowadzić może do ogólnej dezorientacji i zaburzeń funkcjonowania; skrajna odrębność - ze względu na lęk przed społecznym odrzuceniem lub własne lękotwórcze poczucie dewiacji⁹.

W świetle powyższych rozważań nad czynnikami wpływającymi na spostrzeganie podobieństwa i odrębności ja - inni ludzie należy stwierdzić, iż w procesie porównywania interpersonalnego, które stanowi źródło informacji o własnej osobie jako przedmiocie spostrzegania należy traktować

⁸ M. Jarymowicz, *Spostrzeganie samego siebie*, s. 249.

⁹ Tamże.

jako równoznaczne dwie wyłaniające się tendencje: do poszukiwania podobieństw do innych ludzi oraz tendencję do poszukiwania odrębności własnej osoby.

Porównanie interpersonalne współczesnej młodzieży w świetle wyników badań własnych

Spostrzeganie własnej osoby w kontekście cech różniących ją od innych rówieśników stanowiło (w powiązaniu z subiektywnym aspektem poczucia tożsamości współczesnej młodzieży) jeden z problemów zawartych w projekcie badawczym, którego przedmiotem badań było rozpoznanie obrazu współczesnej młodzieży postrzeganego z perspektywy rówieśników¹⁰. Celem postępowania badawczego było określenie poczucia tożsamości współczesnej młodzieży, uchwycenie opinii młodych na temat specyfiki partycypacji w globalnym świecie, ocena pokolenia rówieśników oraz ocena własnej osoby w kontekście cech charakteryzujących innych młodych. Badania odnoszą się zatem do kategorii społecznego spostrzegania innych. W niniejszym procesie badawczym zastosowana została metoda sondażu diagnostycznego. W celu zebrania materiału empirycznego, który umożliwi rozwiązanie postawionych problemów badawczych została zastosowana technika ankiety. Kwestionariusz ankiety zawierał pytania zamknięte i otwarte. Informacje uzyskane w toku procesu badawczego poddane zostały analizie ilościowej oraz jakościowej. Dobór próby badawczej był celowy ze względu na intencję ukazania różnorodności społeczno-demograficznej respondentów. Z populacji generalnej wyłoniona została grupa osób biorących udział w badaniu – 439 uczniów klas I-III szkół średnich różnego typu (liceum, technikum, szkoła zawodowa), zlokalizowanych na terenie województwa wielkopolskiego, umiejscowionych na terenie Poznania, Kościana, Opalenicy, Rokietnicy oraz Pobiedzisk Letniska. Badania zostały zrealizowane w 2013 roku¹¹.

Mając na uwadze istotność kwestii dotyczących procesu porównywania ja – inni, osobom badanym zostało zadane pytanie: W jakim stopniu w po-

---

¹⁰ P. Peret-Drażewska, *Współczesna młodzież postrzegana z perspektywy rówieśników*.

¹¹ W celu określenia związków pomiędzy zmiennymi zostały zastosowane określone procedury statystyczne: model regresji (R) oparty na wybranej metodzie wprowadzania biorącej pod uwagę wpływ wszystkich zmiennych uwzględnionych w modelu z wyjątkiem kategorii referencyjnych; korelacja rangowa wyznaczona na podstawie współczynnika korelacji rangowej Rho-Spearmana (S). Określono poziom istotności statystycznej o wartości $p < 0,05$, którą przyjmuje się w naukach społecznych.

równaniu z rówieśnikami podane cechy charakteryzują Ciebie?¹². Odpowiedzi respondentów dostarczyły informacji zarówno na temat sądów o samym sobie, jak też poglądów na temat obrazu rówieśników, poprzez konfrontację cech charakteryzujących własne „ja” z cechami charakteryzującymi członków pokolenia¹³.

¹² Podano następującą listę cech: gościnność, patriotyzm, religijność, kultura bycia, pracowitość, wykształcenie, gospodarność, oszczędność, zaradność, uczciwość, tolerancja, mądrość, dążenie do wolności, optymizm, życzliwość, zdyscyplinowanie, waleczność, pewność siebie, znajomość języków obcych, niegospodarność, rozrzutność, nieuczciwość, lenistwo, głupota, brak tolerancji, pesymizm, zachłanność, elastyczność, dobre wychowanie, twórczość, aktywność, rozsądek, nowoczesność, tradycjonalizm, wrażliwość, poczucie godności, prawdomówność, poczucie spełnienia, bycie szczęśliwym, posiadanie własnego zdania, zadowolenie, wściekłość, smutek, wesołość, konformizm, indywidualizm, chęć stałego uczenia się, samodzielność, czytanie, perfekcyjność, krytycyzm, gotowość stawiania własnych poglądów pod dyskusję, interpretacja zjawisk na podstawie wiedzy, a nie obiegowych sądów, interpretacja zjawisk na podstawie wiedzy, a nie kierowanie się emocjami, pilność, zainteresowanie problemami społecznymi, dążenie do zdobycia kwalifikacji zawodowych, komunikatywność, chęć podróżowania, luz życiowy, zorganizowanie.

Możliwe kryteria odpowiedzi: zdecydowanie bardziej; raczej bardziej; tak samo jak innych; raczej mniej; zdecydowanie mniej.

Inspiracją do sformułowania niniejszego pytania były rozstrzygnięcia metodologiczne zawarte w pracy Agnieszki Cybal-Michalskiej (A. Cybal-Michalska, *Tożsamość młodzieży w perspektywie globalnego świata. Studium socjopedagogiczne*, Poznań 2006) oraz Romana Lepperta (R. Leppert, *Młodzież. Świat przeżywany i tożsamość*, Kraków 2010).

¹³ R. Leppert dokonał określenia obrazu współczesnej młodzieży, który powstał na podstawie analiz wyników badań empirycznych (R. Leppert, *Młodzież*, s. 28-29). Współczesna młodzież charakteryzuje się brakiem tendencji do przejawiania buntu, który zawsze stanowił esencję okresu adolescencji. Miejsce buntu zajęły pasywność, bierność i rezygnacja jako wyznaczniki postaw wobec otaczającego świata. Pociąga to za sobą niechęć do angażowania się w działalność polityczną. Następną kwestią to wyraźny podział młodzieży na dwie grupy, które różnią się stopniem przystosowania i wykorzystania zaistniałych warunków społeczno-kulturowych. Młodzi obecnie obawiają się o warunki swojej egzystencji. W nawiązaniu do tych niepokoїв istotną dla adolescentów kwestią stało się wykształcenie, gdyż – ich zdaniem – to ono determinuje osiągnięcie satysfakcjonującej sytuacji życiowej. Charakterystyczny dla funkcjonowania współczesnej młodzieży jest fakt, iż nie przejawiają potrzeby korzystania z przekazu międzypokoleniowego, co niesie za sobą postrzeganie odrębności we własnym pokoleniu oraz pokoleniach wcześniejszych. Brak punktów styčných prowadzi do braku istnienia konfliktu pokoleń. Współczesna młodzież nie traktując siebie jako pokolenia, szczególnie podkreśla własną indywidualność oraz odrębność. Wpływa to również na tolerancyjną i otwartą postawę wobec innych, szanując zasadę samodzielnego oraz wolnego wyboru, wzbraniając się od jednoznacznych ocen. Analizując zagadnienie wartości cenionych przez młodych, szczególnie wyróżnia się istotność rodziny jako wartości, która stanowi często ideę odnoszącą się do dalekiej przyszłości, stając się przy tym wartością bardziej deklaratywną niż realizowaną, często ustępując pierwszeństwa karierze zawodowej. Przestrzeń społeczno-kulturowa, w której egzystuje współczesna młodzież skłania do poddania się aktualnym trendom przeżywania codzienności, wpisując się w nurt kultury natychmiastowości oraz nastawienia temporalnego na teraźniejszość. Tego typu orientacja wyklucza zainteresowanie

Analiza odpowiedzi respondentów ujawniła pozytywny obraz zarówno samych siebie, jak też swoich rówieśników. Widoczne jest to w znikomej liczbie wskazań na identyfikację z cechami negatywnymi (średnia między 1,81 a 2,48¹⁴), podczas gdy średnia liczba wskazań cech pozytywnych wahała się między 3,0 a 4,00.

Przedstawiając pozytywny obraz siebie na tle innych rówieśników, uczniowie niejako potwierdzili wizerunek młodzieży jako grupy wiekowej postrzegającej siebie jako osoby wartościowe, o szeregu cech pożądanых społecznie, grupę społeczną stanowiącą perspektywicznie siłę napędową współczesnego społeczeństwa. Jednocześnie ujawniła się tendencja do podkreślania przez młodych własnej indywidualności oraz odrębności jednostkowej na tle rówieśników oraz skłonność do ukazywania swojej osoby w lepszym świetle w porównaniu z oceną rówieśników¹⁵.

Na podstawie analizy odpowiedzi respondentów na postawione wyżej pytanie: W jakim stopniu w porównaniu z rówieśnikami podane cechy

---

się przeszłością, włączając w tym historię, co eliminuje postrzeganie wielkich postaci narodu jako wzorów osobowych czy autorytetów.

¹⁴ Dane przedstawione zostały za pomocą wskaźników w postaci średniej arytmetycznej w odniesieniu do wartości 5,0.

¹⁵ Przyjmując za cel eksploracji badawczych rozpoznanie obrazu współczesnej młodzieży, postrzeganego z perspektywy rówieśników, zasadna jest analiza postaw młodzieży wobec siebie oraz rówieśników. Niniejszy krok uczynię na podstawie analizy wyników badań M. Maciejewskiej (M. Maciejewska, *Postawy młodzieży szkolnej wobec siebie, szkoły, rówieśników oraz ich determinanty*, [w:] *Młodzież jako przedmiot badań naukowych. Konteksty teoretyczne i metodologiczne*, red. J. Górniewicz, Olsztyn 1999, s. 117-131). Badania przeprowadzone zostały wśród 250 uczniów w wieku czternastu lat. Zgromadzenie danych nastąpiło za pomocą werbalnej techniki projekcyjnej uzupełniania niedokończonych zdań. Wyniki badań dotyczących postawy wobec siebie prezentują się następująco: 49,2% osób badanych przejawia pozytywną postawę wobec siebie (znajomość swoich mocnych i słabych stron, rozbudowana sfera dążeń i marzeń, wysoka samoocena, umiejętność określania własnych uczuć), 36,1% przejawia postawę obojętną (mała świadomość własnych cech, dążeń, umiejętności; częste odnoszenie się do innych ludzi, rzeczy, zjawisk, a nie do własnych odczuć i sądów; odpowiedzi ogólne lub całkowity ich brak), 14,6% przejawia postawę negatywną (nacisk położony na słabe strony własnej osoby, podkreślenie własnych ograniczeń, subiektywne odczucie niskiej wartości). Z kolei, analiza badawcza postaw wobec rówieśników wskazuje, iż 28,2% uczniów wskazuje na pozytywny stosunek wobec rówieśników (częste i obszernie wypowiedzi zawierające treści dotyczące innych dzieci, wyraźnie pozytywne zabarwienie emocjonalne tych wypowiedzi, wskazywanie na chętnie przebywanie wśród kolegów), 52,8% uczniów przejawia obojętny stosunek wobec rówieśników (brak odpowiedzi, pomijanie zdań dotyczących rówieśników, odpowiedzi ogólne, zdawkowe), zaś postawę negatywną prezentuje 14,4% uczniów (mała liczba odpowiedzi dotyczących rówieśników, silne zabarwienie ujemne-lękowe, agresywne tych wypowiedzi, sygnalizowanie trudności z nawiązywaniem kontaktów z innymi dziećmi). Z powyżej przedstawionych wyników badań M. Maciejewskiej można wnioskować, iż młodzi badani odznaczają się raczej pozytywnym obrazem siebie, zaś grupa rówieśnicza stanowi dla nich istotną grupę odniesienia pomimo przewagi wskazań na postawę obojętną wobec rówieśników.

charakteryzują Ciebie? można wyodrębnić pięć grup cech, które stanowią również wyznacznik tego, jak młodzi postrzegają siebie oraz swoich rówieśników.

Pierwsza grupa cech to określenia, z którymi w dużym stopniu badana młodzież się utożsamia, twierdząc jednocześnie, że cechy te charakteryzują ich zdecydowanie bardziej niż rówieśników. W niniejszych odpowiedziach uwidacznia się istotność owych określeń w opinii badanej grupy młodzieży, co można argumentować dużą popularnością oraz „popytem” na te cechy w świecie współczesnym, naciskiem na ich posiadanie zarówno ze strony nurtu konsumpcyjnego, współczesnych warunków społeczno-kulturowych, mass mediów oraz tendencji socjalizacyjnych, wpajających jednostkom owe cechy jako „pakiet podstawowy” niezbędny do życia we współczesnym świecie. Te „modne” globalne cechy, które powyżej 20% młodych ocenia jako zdecydowanie bardziej charakteryzujące ich w porównaniu z rówieśnikami, to: chęć podróżowania, poznawania ludzi, różnych zwyczajów, krajów; dobre wychowanie; bycie szczęśliwym; posiadanie własnego zdania; wesołość; uczciwość; tolerancja; dążenie do wolności; optymizm; rozsądek; wrażliwość; zadowolenie; indywidualizm; samodzielność; dążenie do zdobycia kwalifikacji zawodowych oraz luzactwo. Interesujący jest fakt, iż tak duża grupa młodzieży sądzi, że powyższe cechy są atrybutem określającym „ich” w większym stopniu aniżeli „innych”.

Kolejna lista cech dotyczy przymiotów, które respondenci uważają za „bardziej” charakteryzujące własną osobę aniżeli rówieśników. Ta grupa właściwości osobowościowych była o wiele częściej wskazywana, co może potwierdzać tezę o tendencji do unikania bardziej jednoznacznych odpowiedzi spośród szeregu różnych stopni deklaracji intensywności posiadania cech. Ponad 35% respondentów sądzi, iż takie cechy, jak: kultura bycia, pracowitość, zaradność, uczciwość, życzliwość, poczucie godności, prawdomówność, gotowość stawiania własnych poglądów pod dyskusję, komunikatywność, bardziej określają ich aniżeli rówieśników. Jak widać, powyższy zbiór cech stanowi kompilację właściwości osobowościowych aprobowanych społecznie, nabytych drogą oddziaływań socjalizacyjnych, które jednak nie są cechami promowanymi w świecie płynnej nowoczesności. Dlatego, uczniowie z pewną ostrożnością identyfikują się z tego typu przymiotami.

Kolejny zestaw cech to te, które zdaniem respondentów charakteryzują zarówno ich, jak też rówieśników. Są to następujące cechy ujawniane przez ponad 50% badanych uczniów, którzy twierdzą, iż charakteryzują własną osobę tak samo jak innych: wykształcenie, elastyczność, konformizm, pilność, gościnność, patriotyzm, gospodarność, mądrość, tradycjonalizm, poczucie spełnienia. Wśród cech charakteryzujących respondentów raczej

w mniejszym stopniu w porównaniu z rówieśnikami przeważają: religijność, niegospodarność, rozrzutność, nieuczciwość, głupota, pesymizm, zachłanność. Z kolei zestaw cech, z którymi osoby badane identyfikują się zdecydowanie rzadziej w porównaniu z rówieśnikami, to określenia, które można uznać za negatywne cechy osobowości, bowiem są to: niegospodarność, rozrzutność, nieuczciwość, głupota, brak tolerancji, zachłanność, smutek.

Niniejsze deklaracje młodzieży po raz kolejny potwierdzają ich pozytywny obraz własnego „ja”, przy jednoczesnym podkreśleniu negatywnych cech rówieśników. Wyróżniającymi się właściwościami ze względu na brak pejoratywnych konotacji, podanymi przez respondentów jako cechy, które określają ich w zdecydowanie mniejszym stopniu w porównaniu z rówieśnikami, była znajomość języków obcych oraz oszczędność. Cechami „neutralnymi”, a więc tymi, które w deklaracjach uczniów uzyskiwały średnią nie będącą wartością skrajną były: tradycjonalizm, patriotyzm, elastyczność oraz konformizm. Świadczyć to może o niewielkiej istotności owych cech w poglądach i opiniach młodzieży, bowiem właściwości, które są istotne społecznie i normatywnie zazwyczaj budzą jednoznacznie pozytywne lub negatywne reakcje.

Analiza oceny spostrzegania własnej osoby w kontekście cech różniących ją od innych została zróżnicowana pod względem płci¹⁶. Rozkład nasilenia większości cech był stosunkowo wyrównany w grupie dziewcząt oraz chłopców. Jednakże, wyodrębniony został zbiór właściwości, który różnicował grupę respondentów pod względem płci. Średnia liczba wskazań chłopców była wyższa od liczby wskazań dziewcząt w deklaracjach następujących cech: patriotyzm (M – 3,32; K – 2,89)¹⁷; mądrość (M – 3,74; K – 3,44); odwaga (M – 3,75; K – 3,36); pewność siebie (M – 3,59; K – 3,20); brak tolerancji (M – 2,03; K – 1,65); indywidualizm (M – 3,81; K – 3,52); gotowość stawiania własnych poglądów pod dyskusję (M – 3,75; K – 3,39); interpretacja zjawisk na podstawie wiedzy, a nie obiegowych sądów (M – 3,66; K – 3,30); interpretacja zjawisk na podstawie wiedzy, a nie kierowanie się emocjami (M – 3,48; K – 3,02); luzactwo (M – 3,77; K – 3,27).

Z powyższych danych wyłonił się obraz chłopców jako bardziej skłonnych do stawiania jednoznacznych opinii, postrzegających siebie w porównaniu z rówieśnikami jako osoby pewne siebie, odważne, mające jednoznaczne poglądy wynikające z posiadanej wiedzy, a jednocześnie zdystansowane do otaczającej rzeczywistości oraz ujawniające skłonności do przejawiania bra-

¹⁶ Eksploracje badawcze poczynione przez A. Cybal-Michalską wykazują zbliżone tendencje w ocenie spostrzegania własnej osoby w kontekście cech różniących ją od innych zróżnicowanej pod względem płci (patrz: A. Cybal-Michalska, *Tożsamość młodzieży*).

¹⁷ M – średnia liczba wskazań chłopców; K – średnia liczba wskazań dziewcząt.

ku tolerancji. Zaprezentowane przez chłopców autoidentyfikacje mogą wynikać z wciąż istniejącego nacisku na wykształcenie niniejszych cech w trakcie oddziaływań socjalizacyjnych chłopców oraz chęci do wyróżniania się wśród innych większą intensywnością podanych cech. Ślad działań socjalizacyjnych oraz oczekiwań społecznych widoczny jest również w deklaracjach dziewcząt, które określały autodefinicje posługując się bardziej uśrednioną skalą cech, unikając podawania skrajnych samookreśleń. Jedynymi cechami, które okazały się dla dziewcząt wyraźnie istotniejsze to wrażliwość (K - 4,12; M - 3,62) oraz tolerancja (K - 4,05; M - 3,69). Są to te właściwości, które zdaniem badanych dziewcząt charakteryzują je w większym stopniu niż rówieśników.

Zmienną różnicującą ocenę spostrzegania własnej osoby w kontekście cech różniących ją od innych stanowi również wiek respondentów. Osoby badane reprezentowały przedział wiekowy 15-18 lat. Większość cech, biorąc pod uwagę wiek badanych, przedstawia się według modelu rozkładu normalnego, zatem deklaracje respondentów co do intensywności identyfikacji z większością cech są zmienne w zależności od wieku z tendencją początkowo rosnącą, następnie malejącą. Przyczyna owego stanu rzeczy może leżeć w specyfice okresu adolescencji, kiedy młody człowiek dopiero kształtuje własną tożsamość, a więc poszukuje siebie, jego poglądy wobec świata oraz postawa wobec siebie często radykalnie się zmieniają. Dodatkowym czynnikiem mogącym mieć wpływ na zaistniały obraz zależności między oceną spostrzegania własnej osoby w kontekście cech różniących ją od innych a wiekiem jest występujący w tym właśnie okresie życia etap moratorium, charakteryzujący się odroczeniem wszelkich decyzji. Specyfika rozwoju człowieka to ciągle przeplatanie się progresu oraz regresu, co również może niejako tłumaczyć dzwonową konstrukcję zależności między autodefinicją młodych w porównaniu z rówieśnikami a wiekiem.

Pomimo przeważającej liczby cech, gdzie średnia liczba wskazań wykazuje wahania, wyodrębnić można zbiory właściwości autodefinicyjnych, których średnia liczba deklaracji sukcesywnie spada wraz z wiekiem. Są to następujące cechy: optymizm, odwaga, pewność siebie, dobre wychowanie, zadowolenie. Natomiast wzrost liczby wskazań respondentów proporcjonalnie do wieku widoczny jest w zakresie takich cech, jak: lenistwo, pesymizm oraz bycie szczęśliwym. Zatem, wraz z wiekiem zauważalna jest tendencja do spadku, prezentowanego dotychczas, nastawienia entuzjastycznego, zadowolenia, pewności siebie, które składają się na tzw. młodzieńczy optymizm. Za przyczynę wygasania postawy optymistycznej wraz z wiekiem uznać można konfrontację młodzieżowych aspiracji idealistycznych z trudnościami w ich realizacji, które wynikają np. z warunków społeczno-kulturowych.

Nie bez znaczenia jest też zapewne wzrost samoświadomości osób badanych oraz umiejętności adekwatnego szacowania swoich aspiracji na miarę realnych możliwości.

Biorąc pod uwagę miejsce zamieszkania jako zmienną różnicującą odpowiedzi respondentów na pytanie: W jakim stopniu w porównaniu z rówieśnikami podane cechy charakteryzują Ciebie? przedstawia się wyrównany rozkład liczby wskazań danej cechy w zależności od miejsca zamieszkania. Jedyną zauważalną tendencją jest wzrost liczby wskazań (na posiadanie następujących cech autodefinicyjnych w kontekście cech różniących od innych rówieśników) proporcjonalnie do wzrostu wielkości miejsca zamieszkania, co dotyczy następujących cech: pewność siebie, znajomość języków obcych, niegospodarność, rozrzutność, lenistwo, głupota, brak tolerancji, pesymizm.

Na podstawie deklaracji respondentów wylania się wizerunek młodzieży pochodzącej z dużego miasta (powyżej 100 tys. mieszkańców) postrzegającej siebie jako grupę przejawiającą więcej cech negatywnych w porównaniu z młodzieżą pochodzącą z miast, miasteczek, czy wsi. Jednakże, są to deklaracje co do posiadania cech, które zdecydowanie bardziej charakteryzują własne „ja” w porównaniu z rówieśnikami, wynikające z promowanego tzw. „wielkomiejskiego” stylu życia młodzieży, stanowiącego esencję współczesnego, globalnego trendu przeżywania codzienności, który zakłada pewność siebie, pomimo wszechobecnej niepewności, dążenie do przyjemności za cenę lenistwa, głupoty, niegospodarności i rozrzutności. Z kolei, badana młodzież pochodząca z mniejszych miast i wsi ujmuje siebie w kategoriach osób, które szczególnie nie wyróżniają się na tle swoich rówieśników, co wzmacnia ich identyfikację z grupą osób w podobnym wieku.

Analiza korelacji oceny spostrzegania własnej osoby w kontekście cech różniących ją od innych z wynikami w nauce wykazała zrównoważony stosunek do siebie, świadomość swojego „ja” oraz adekwatny obraz własnej osoby stawiając siebie na tle innych. Ów wniosek płynący z analizy wyników badań własnych poparty jest tendencją do wzrostu średniej liczby wskazań na posiadanie cech poznawczych, które charakteryzują osoby badane w większym stopniu w porównaniu z rówieśnikami wraz ze wzrostem deklaratywnej średniej ocen osiąganey przez osoby badane. Zatem, osoby deklarujące lepsze wyniki w nauce znacznie częściej sądzą, iż cechy poznawcze są ich domeną zdecydowanie bardziej w porównaniu z rówieśnikami. Im wyższa jest deklaratywna średnia ocen respondentów, tym wyższa jest średnia liczba wskazań na posiadanie następujących cech, które charakteryzują ich zdecydowanie bardziej w porównaniu z rówieśnikami: wykształcenie, gospodarność, mądrość, zdyscyplinowanie, dobre wychowanie,

chęć stałego uczenia się, krytycyzm, rozsądek, perfekcyjność, odczytanie, erudycja, pilność, dążenie do zdobycia kwalifikacji zawodowych, zorganizowanie. Młodzież osiągająca bardzo dobre i dobre wyniki w nauce wskazywała, iż takie cechy, jak: rozrzutność, lenistwo, głupota, brak tolerancji, konformizm oraz luz życiowy charakteryzują ich w zdecydowanie mniejszym stopniu niż rówieśników.

Analiza zależności między oceną spostrzegania własnej osoby w kontekście cech różniących ją od innych a typem rodziny (pełna, niepełna, zrekonstruowana) wykazała nieznaczące powiązania w obszarze niektórych cech. Religijność, pracowitość, rozsądek, perfekcyjność oraz pilność jako atrybuty własnego „ja” zdecydowanie bardziej wyróżniają w porównaniu z rówieśnikami wskazywane były częściej przez respondentów będących członkami rodziny pełnej. Niniejszy zbiór cech charakteryzujący osoby badane pochodzące z pełnych rodzin można określić jako przymioty autodefinicyjne, które stanowią elementy tradycyjnego postrzegania rzeczywistości oraz modelu życia w rodzinie. Można zatem sądzić, iż uczestnictwo w tradycyjnej społeczności rodzinnej, która przeciwstawia się ponowoczesnym trendom prowadzącym do kryzysu rodziny, wykształca w młodych ludziach właściwości osobowościowe stojące w sprzeczności z obrazem człowieka współczesności, czego są oni świadomi i ujmują to jako pozytywny wymiar swojego „ja”. Respondenci pochodzący z rodzin niepełnych wykazywali tendencję do postrzegania siebie jako osoby bardziej uczciwe, zaradne, optymistyczne, odważne, pewne siebie oraz konformistyczne w porównaniu z rówieśnikami. Biorąc pod uwagę domniemany czynnik większej konieczności bycia odpowiedzialnym w rodzinach niepełnych, powyższe cechy niejako wpisują się w obraz młodej osoby pochodzącej z tego typu rodziny. W deklaracjach tej grupy badanej młodzieży uwidacznia się również świadomość odmiennej autocharakterystyki prezentowanej przez rówieśników. Z kolei, najwyższą średnią liczbę wskazań podaną przez osoby pochodzące z rodzin zrekonstruowanych uzyskały takie, jak: dążenie do wolności, zdyscyplinowanie oraz zachłanność. Wachlarz pozostałych cech ukazujących ocenę spostrzegania własnej osoby w kontekście cech różniących ją od innych rozkładał się równomiernie w grupach respondentów pochodzących z rodzin pełnych, niepełnych, zrekonstruowanych, co świadczy o braku wpływu czynnika, jakim jest typ rodziny na deklaracje autodefinicyjne w procesie porównywania z rówieśnikami.

Kolejną zmienną determinującą odpowiedzi respondentów na pytanie: W jakim stopniu w porównaniu z rówieśnikami podane cechy charakteryzują Ciebie? jest struktura rodziny, a w szczególności posiadanie bądź nieposiadanie rodzeństwa. Respondenci posiadający rodzeństwo przedstawiali

wyższą średnią liczbę wskazań na religijność, dążenie do wolności, życzliwość, odwagę, aktywność, poczucie godności, zadowolenie oraz komunikatywność jako cechy, które bardziej charakteryzują ich „własne” ja w porównaniu z rówieśnikami. Z kolei, osoby badane nieposiadające rodzeństwa częściej deklarowały, że postrzegają siebie jako osoby bardziej utożsamiające się z następującymi cechami, jak: lenistwo, głupota, pesymizm, zachłanność, które stanowią wyznaczniki spostrzegania własnej osoby w kontekście cech różniących ją od innych.

Na podstawie powyższych danych można przypuszczać, iż osoby posiadające rodzeństwo przedstawiają bardziej pozytywny obraz siebie, deklarują większą intensywność nasilenia cech interpersonalnych w porównaniu z respondentami nieposiadającymi rodzeństwa, co może wynikać z różnic w sposobie postrzegania przez pozostałych członków rodziny dziecka jednego i dziecka mającego rodzeństwo, które przekłada się na różnice w celach działań socjalizacyjnych.

W pytaniu określającym ocenę spostrzegania własnej osoby w kontekście cech różniących ją od innych, uczniowie mieli możliwość wskazania innych określeń, które nie zostały wymienione w kwestionariuszu ankiety, a według nich ukazują ich odrębność na tle innych rówieśników. Warte zwrócenia uwagi jest fakt, iż 100% ogółu badanej grupy młodzieży skorzystała z możliwości określenia cechy wyróżniającej własne „ja” na tle innych rówieśników. Niewielu respondentów (4,6%) udzieliło odpowiedzi na pytanie: Jakie inne cechy w porównaniu z rówieśnikami charakteryzują Ciebie? wymieniając takie cechy, jak: aktywność fizyczna, dążenie do wybranego celu, dystans wobec pewnych rzeczy, lojalność, niezależność, odpowiedzialność, poczucie własnej wartości.

Badana młodzież nie wykazuje tendencji do wyróżniania się na tle rówieśników w zakresie następujących cech: dążenie do wolności, znajomość języków obcych, elastyczność, twórczość, aktywność, nowoczesność, prawdomówność, poczucie spełnienia, bycie szczęśliwym, posiadanie własnego zdania, indywidualizm, zainteresowanie problemami społecznymi, dążenie do zdobycia kwalifikacji zawodowych, chęć podróżowania, poznawania ludzi, różnych zwyczajów, krajów.

Znaczącym elementem spajającym powyższy, uniwersalny dla ogółu badanej grupy młodzieży zbiór cech jest fakt, iż w większości odnoszą się one do relacji człowieka z otoczeniem społecznym. Indywidualność osób badanych oraz chęć ukazania własnej odrębności na tle rówieśników ujawnia się w obszarze cech dotyczących ich właściwości wewnątrzpsychicznych.

Zakończenie

Przedstawione w niniejszym artykule rozważania teoretyczno-empiryczne na temat spostrzegania przez współczesną młodzież siebie na tle rówieśników stanowią próbę zwrócenia uwagi na konieczność ukazania wizerunku młodego pokolenia, opartego na ich własnych opiniach autoprezentacyjnych. Tego typu optyka spojrzenia na współczesną młodzież pozwala na bardziej rzetelne i wiarygodne rozpoznanie jej poglądów i opinii. Wyniki badań własnych przedstawione w artykule wskazują, iż badana młodzież ma pozytywny obraz siebie, zazwyczaj zgodny z tzw. „ja odzwierciedlonym” oraz oczekiwaniami społecznymi wobec osób młodych. Zauważalny jest również nacisk na wyróżnienie własnej osoby na tle rówieśników, co potwierdza tezę o jednoczesnej tendencji do bycia zarówno podobnym, jak też różnym od innych. Opinie autoprezentacyjne reprezentantów młodego pokolenia stanowią cenne źródło wiedzy na temat przyszłych tendencji społeczno-kulturowych, dlatego stanowiły główną oś narracji niniejszego artykułu. Opinie młodzieży na temat samych siebie mogą również stanowić istotną podstawę diagnostyczną do pracy pedagogicznej z grupą adolescentów. Ukazane w artykule refleksje teoretyczno-empiryczne mogą stanowić wskazówkę ułatwiającą efektywny dobór odpowiedniego stylu i metod działań podejmowanych z młodzieżą, jak również motywację do podjęcia eksploracji naukowo-badawczych mających na celu rozpoznanie sytuacji i funkcjonowania współczesnej młodzieży na podstawie ich opinii na temat samych siebie.

BIBLIOGRAFIA

- Argyle M., *Psychologia stosunków międzyludzkich*, PWN, Warszawa 1999.
- Aronson E., Wilson T.D., Akert R.M., *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, Zysk i S-ka, Poznań 1997.
- Bauman Z., *Płynna nowoczesność*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006.
- Bikont A., *Tożsamość społeczna – teorie, hipotezy, znaki zapytania*, [w:] *Studia nad spostrzeganiem relacji ja – inni: tożsamość, indywidualizacja, przynależność*, red. M. Jarymowicz, Wydawnictwo PAN, Wrocław 1988.
- Brzezińska A., *Spoleczna psychologia rozwoju*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2004.
- Cialdini R.B., *Wywieranie wpływu na ludzi*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 1996.
- Cybal-Michalska A., *Tożsamość młodzieży w perspektywie globalnego świata. Studium socjopedagogiczne*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2006.
- Giddens A., *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i tożsamość w epoce późnej nowoczesności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010.

- Jarymowicz M., *Spostrzeganie samego siebie: porównywanie „ja – inni”*, [w:] *Psychologia spostrzegania społecznego*, red. M. Lewicka, Książka i Wiedza, Warszawa 1985.
- Jarymowicz M., *W stronę indywidualnej podmiotowości i zbliżeń z innymi: podmiotowe postawy społecznych identyfikacji*, [w:] *Poza egocentryczną perspektywą widzenia siebie i świata*, red. M. Jarymowicz, Wydawnictwo PAN, Warszawa 1994.
- Leppert R., *Młodzież. Świat przeżywany i tożsamość*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2010.
- Lewicka M. (red.), *Psychologia spostrzegania społecznego*, Książka i Wiedza, Warszawa 1985.
- Maciejewska M., *Postawy młodzieży szkolnej wobec siebie, szkoły, rówieśników oraz ich determinanty*, [w:] *Młodzież jako przedmiot badań naukowych. Konteksty teoretyczne i metodologiczne*, red. J. Górniewicz, Wydawnictwo WSP, Olsztyn 1999.
- Melosik Z., *Kultura popularna jako czynnik socjalizacji*, [w:] *Pedagogika*, t. II, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
- Moscovici S. (red.), *Psychologia społeczna w relacji ja – inni*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1998.
- Peret-Drążewska P., *Współczesna młodzież postrzegana z perspektywy rówieśników. Studium teoretyczno-empiryczne*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2014.
- Wysocka E., *Doświadczenie życia w młodości – problemy, kryzysy*, Wydawnictwo UŚ, Katowice 2009.